

החיים בצל המוות

גיטו קובנה והפורט התשיעי

מדריך למורה

תכנית לימודים ליום הזכרון לשואה ולגבורה
לציון חמישים שנה לראשית ההשמדה ההמונית

באישור משרד החינוך והתרבות — מנהל חברה ונוער

משואה

יד לחברי תנועות נוער
ציוניות בשואה ובמרי
המרכז להוראת השואה
תל יצחק
תשנ"ב

א. מטרת התוכנית

בקיץ 1941, עם תחילת הפלישה הגרמנית לשטחי ברית המועצות, נפתח פרק חדש בתולדותיה של יהדות אירופה – פרק שלא היה לו אח ורע בתולדות המין האנושי בכלל, ובקורותיהם של היהודים בפרט. בהתאם להנחיות, שהועברו על ידי היטלר לצמרת הס.ס., החלו הגרמנים להוציא אל הפועל באופן שיטתי את רעיון "הפיתרון הסופי".¹ מה היתה תגובתו של הציבור היהודי נוכח מציאות ההשמדה? כיצד התמודד הפרט וכיצד התמודדה המנהיגות עם הדילמות הקיומיות הקשות ללא תקדים, אשר נצבו בפניהם? ובעיקר, כיצד זה לא נתקלו מבצעי ההשמדה בהתנגדות פעילה מצד רובו המוחלט של הציבור היהודי? שאלות מעיקות אלה מלוות מאז סיום המלחמה את החברה הישראלית ומהוות נדבך מרכזי בתודעתה ההיסטורית.

מטרתה של תוכנית זו לנסות ולקרב את התלמיד, ולו במעט, להבנת המציאות בפניה נצבו היהודים בתקופת ההשמדה ההמונית – מציאות של חיים בצל המוות. בחרנו לעסוק בתאור קורותיה של קהילה יהודית אחת בתקופת ביצוע "הפיתרון הסופי" – הקהילה היהודית בקובנה. נסיון הוראת השואה מלמד כי בחינת הדילמות שנצבו בפני הפרט והקהילה הבודדת, מסייעת לתלמיד להתקרב להבנת מאפייני ההתמודדות היהודית בכלל בתקופת השואה.

להבדיל מקהילות יהודיות בפולין, בדרום מזרח אירופה ומערבה, שם קדם לשילוח למחנות המוות תהליך חקיקה אנטי-יהודי, בידוד וגייטואיזציה, החלו מעשי הרצח של יהודי קובנה, (כמו השמדתם של יהודי ברית המועצות כולה), מייד עם ראשית הכיבוש הגרמני. גם קרבתו הרבה של אתר ההשמדה אל הגיטו מיחדת את המציאות בפניה נצבו יהודי קובנה וקהילות אחרות בליטא ובשטחי ברית המועצות. גורם נוסף המבדיל את קורותיו של גיטו קובנה מגיטאות אחרים, הוא העובדה כי הוא שרד כמעט עד סוף המלחמה. בקיץ 1944 חיו בגיטו זה עוד 10,000 יהודים. חיסולו הסופי בוצע רק ביולי 1944, נוכח ההתקדמות המהירה של הצבא הסובייטי. היה זה כשנה לאחר שהושמדו אחרוני הגיטאות בגנרל-גוברנמן בפולין, ובכל אירופה המזרחית לא נשארה לפליטה כמעט אף קהילה יהודית אחת.*

ההשמדה ההמונית, שהחלה מייד לאחר הפלישה לברית המועצות; תקופת הקיום – הארוכה יחסית של הגיטו, וקרבתו הרבה את אתר ההשמדה – כל אלה החרפו מאוד את הדילמות, שבפניהם נצבו הפרט והמנהיגות בגיטו קובנה. מציאות זו של חיים בצל מוות, של דילמות האנושיות נוכח מצבי קץ – היא העומדת במוקד תוכנית זו.

¹השאלה מתי ובאילו נסיבות התקבלה ההחלטה על תחילת ההשמדה בבריה"מ ועל ביצוע רעיון "הפתרון הסופי" שנויות במחלוקת במחקר ההיסטורי. על כך ראה בהרחבה: כריסטופר ר' בראונינג "גישות ל"פתרון הסופי" בהיסטוריוגרפיה גרמנית בשני העשורים האחרונים, "השואה בהיסטוריוגרפיה" (ג.גרייף רי.גיטמן, עורכים), ירושלים תשמ"ז, עמ' 23-42; יהודה באואר, "מי היה אחרון ומתי?" ילקוט מורשת, תשנ"א, עמ' 23-9.

*בראשית קיץ 1944 נותרו במזרח-אירופה שלושה גיטאות בלבד: שאוולי וקובנה בליטא ולודז' בוורטגאן. שלושת הגיטאות חוסלו במהלך החודשים יולי ואוגוסט 1944. ראה: לני יחיאל השואה, ת"א, 1987, עמ' 680.

ב. הרעיונות המנחים

פרקי התוכנית מבוססים על ההנחה, כי התמודדות של התלמיד עם הדילמות האנושיות, שנצבו בפני הציבור היהודי ומנהיגיו, תעודד הבנה מתוך אמפתיה של סוגיית העמידה היהודית בשואה – הבנת הארועים במקורם, ובפנימיותם, בנסיבות המקום והזמן. הבנה מתוך אמפתיה של הדילמות הקיומיות מחייבת גם לימוד וליבון האלטרנטיבות השונות שנצבו בפני הפרט והמנהיגות היהודית, ובעיקר ההכרעות האישיות שנקטו.

הרעיון המנחה, המעמיד במרכז הדיון את הניסיון להתקרב להבנת הדילמות הקיומיות שנצבו בפני הציבור היהודי נוכח מציאות ההשמדה, ואת שאלת האלטרנטיבות, מבוסס על הגישה ההומניסטית – גישה שלה שורשים עמוקים במסורת היהודית.¹ השקפת עולם זו רואה באדם יציר, אשר מטבע בריאתו הוא בעל בחירה, גם אם היא מוגבלת ביותר במסגרת התנאים ההיסטוריים אל תוכם נקלע. בדיון על הסיבתיות, כגורם מרכזי בנייתו הארועים ההיסטוריים כתב ההיסטוריון אוריאל טל: "...אם אומנם באותם נתונים סיבתיים עולות תגובות שונות או אף מנוגדות, בהכרח שקיים גורם סיבתי מסוג סגולי אחד, גורם בעל אופי רצוני או רגשי, גורם המפרש את הנתונים החיצוניים, המעצב אותם בדרכו שלו, על פי נטיית לבו ולאור הכרעת דעתו, ועל פי בינה והשכל המקוימים בידו. גורם נסיבתי סגולי זה הוא האדם עצמו... וכיון שבעל בחירה הוא, הרי הוא גם סובייקט הנושא באחריות מוסרית על כוונותיו, על מעשיו ועל אורחות חייו."²

תוכנית "הפיתרון הסופי" וביצועה השיטתי על ידי הגרמנים ועוזריהם קבעו את גורלם של יהודי אירופה. כוחם של הגרמנים ויחסה העוין של האוכלוסיה המקומית מחד גיסא וחולשתם של היהודים מאידך גיסא, העמידו בפני הציבור היהודי ומנהיגיו אפשרויות בחירה מוגבלות ביותר וטרגיות בכל מקרה. זאת ועוד בדיעבד הסתבר כי בחירה בין אלטרנטיבות שונות, לא מנעה ברוב המקרים את הגורל המר שהועידו הגרמנים לציבור היהודי. אף על פי כן, שומה עלינו, המבקשים להתקרב להבנת המציאות שבפניה ניצב הציבור היהודי, לדון בדילמות הבחירה וההכרעה של היהודים בשואה, שכן אלה היוו נדבך מרכזי בנסיונם להתמודד עם הסיטואציה חסרת התקדים שאל תוכה נקלעו. נראה כי גישה זו מהווה במהותה אנטי-תיזה לדפרסונאליזציה של הפרט היהודי בתקופת השואה, כפי שהתגבשה בקרב הציבור הישראלי בשנים הראשונות שלאחר השואה. גישה, אשר דימתה את הציבור היהודי לעדר צאן, החסר את היכולת האנושית האלמנטרית לבחור ולהכריע, והוא מובל ללא התנגדות, כמעט מתוך השלמה, אל טבח. "כל עוד חיה בו באדם אנושיותו, אין הוא כולו פונקציה של הנעשה בו בעל כורחו; הוא בוחר ומגיב. משמע שיש להעריך רוע לא רק מצד המוטיבציות של מבצעיו, אלא גם מצד דילמות הבחירה וההכרעה – במישורי ההתנהגות ובמישורי הרגש, השיפוט והאמונה – שהוא מעמיד בפני קורבנותיו" כתב אליעזר שביד בדיון על דילמות של מוסר ואמונה בתקופת השואה.³

¹ אוריאל טל, "יהדות והומאניזם – מוקד געגועיו של הדור" מיתוס ותבונה ביהדות ימינו, תל-אביב, 1987.

² הנ"ל, "הציונות מדע וערכים", שם, עמ' 96.

³ אליעזר שביד, מאבק עד שחר, תל-אביב, 1990, עמ' 105.

השפעה מכרעת על הבחירה בין האלטרנטיבות השונות היתה לאופן שבו הבין הציבור היהודי את המציאות שבפניה ניצב. **שאלת הערכת המצב והשפעתה על הבחירה בין האלטרנטיבות השונות מהווה את המוטיב המקשר בין הפרקים השונים של תוכנית זו.** בקשנו להדגיש, בעיקר ביחידת הלימוד הראשונה, את הקושי האנושי העצום בהבנת מציאות ההשמדה הטוטלית מצד הציבור היהודי בגיטאות. דגש מיוחד הושם בחלק זה על הבלטת שאלת הפער הפסיכולוגי בין הידיעות, שהגיעו לציבור היהודי בגיטו על פעולות הרצח, לבין הבנת משמעותן של פעולות אלה, ובעיקר היותן חלק ממבצע השמדה מאורגן. קושי אנושי זה להבין ולהפנים את רעיון **ההשמדה הטוטלי**, ובעיקר את המשתמע ממנו, עמד מראשית הכיבוש הגרמני וכמעט עד סוף המלחמה.

סוגיה זו נדונה רבות במחקר בשנים האחרונות. היסטוריונים, אשר עסקו בהבטים שונים של העמידה היהודית בשואה, עמדו על מרכזיותה של סוגיה זו בכל ניסיון להעריך את תגובתו של הציבור היהודי ומנהיגיו בתקופת המלחמה. לשאלה זו ניתנו הסברים שונים, כגון: הקושי בהתמודדות עם משמעותן האמיתית של הידיעות מתוך מצב של חולשה וחוסר מוצא, היות השואה ארוע חסר תקדים בתולדות האנושות ועוד. ההיסטוריון ההולנדי לואי דה-יונג – מראשוני החוקרים שעסקו בבעיה זו – כתב בסיום מאמרו "הולנד ואושוויץ" כי הגורם המרכזי, שמנע את הבנת משמעותן של הידיעות, שהגיעו להולנד על השמדת היהודים באושוויץ, היתה העובדה ש"כל העניין כה חרג מהמקובל והיה כל כך מעבר לדמיון אנוש – לפי הגדרתי: גם אם שכלנו תופס את העובדות, הוא פולט אותן מיד כדבר זר לחלוטין ומאוס בשל אי טבעיותן... משמעותן לא היתה מותו של הפרט, אלא גם מותם של הקרובים ביותר לליבו: הוריו והוריו הוריו, ילדיו ונכדיו, קרוביו וידידיו. על כן היה כנראה כה אפסי מספרם של אלה מבין מיליוני הנדחפים לזרועות המוות שעמד להם הכוח הנפשי לראות את האמת המדהימה... מנגנוני הגנה אלה נבעו מתכונות חבויות במעמקי נפשו של האדם באשר הוא אדם, מתכונות כגון אהבת החיים, אהבת המשפחה, יראה מפני המוות, וחוסר יכולת מובן מאליה לרדת לעומקו של הפשע המתועב ביותר בתולדות אנוש... ייראה כדבר והיפוכו, אך עובדה היסטורית היא, שגם ניתן להסבירה באורח פסיכולוגי: מחנות ההשמדה הנאצים הפכו בעיני רוב בני האדם למציאות פסיכולוגית – ואף זאת עדיין לא במלואה – רק כאשר חדלו להתקיים ואולי דווקא משום כך."⁴

⁴לואי דה-יונג. "הולנד ואושוויץ", **שואת יהודי אירופה** (עורכים: י.גוטמן, ל.רוטקירכן), ירושלים, תשל"ג, עמ' 234-233.

מבנה התוכנית (כללי)

התוכנית מורכבת משני פרקים:

א. גיטו קובנה נוכח מציאות ההשמדה

מטרתו של פרק זה היא לקרב את התלמיד להבנת מציאות הקיום של הציבור היהודי בגיטו נוכח ההשמדה. בפרק זה שני חלקים:

1. ההבנה והידיעה

חלק זה עוסק בשאלת הבנת מציאות ההשמדה על ידי תושבי הגיטו בתקופת ההשמדה ההמונית בקיץ ובסתיו 1941.

2. חיים בצל המוות – הפרט והמנהיגות נוכח מציאות ההשמדה

חלק זה עוסק בדילמות הקיומיות, שאפיינו את הקיום בגיטו בתקופת האקציות ההמוניות ונוכח האימה מפני חידושן.

סיפורם של אסירי "מצודת המוות"

מטרתו של פרק זה להציג בפני התלמיד את נסיבות הקיום ומאבק ההשרדות של קבוצת אסירים יהודים באתר ההשמדה ב"פורט התשיעי". בפרק זה שני חלקים:

1. לחיות בין המתים

חלק זה עוסק בסיפורן של שלוש קבוצות האסירים אשר הובאו אל הפורט התשיעי על ידי הגרמנים, כדי לטשטש את עקבות הרצח. באמצעות סיפורם האישי של שלושה אסירים מוצגות הדילמות הקשות שנצבו בפני האסירים, מאבק ההשרדות ובעיקר – התקווה להנצל גם מתוך אתר ההשמדה.

2. הבריחה מהפורט התשיעי

חלק זה מתאר את הסיפור המופלא של התארגנות האסירים ובריחתם מהפורט התשיעי.

התווודעות התלמידים לסוגיות המתוארות בקטעי המקורות והעדויות בוידאו עשויה להיות עבור חלק מהם קשה מבחינה רגשית. אי לכך יכול המורה, על פי שיקול דעתו, לערוך הפסקות מתודיות במהלך התכנית ולאפשר לתלמידים לבטא רגשות, מחשבות, ותחושות שהתעוררו במהלך העבודה.

המורה יציג בפני התלמידים את מטרות התוכנית, כפי שהן מפורטות בפרק המבוא; יציין בקווים כלליים את הנושאים, שבהם מתמקדת התוכנית, ויתאר את מהלכה. לפתיחה זו אין להקדיש יותר מחמש דקות.

לאחר הפתיחה הכללית, יקרין המורה סרט קצר (הקטע הראשון בקלטת הוידאו המצורפת) על תולדות הקהילה היהודית בקובנה עד הכיבוש הגרמני. הסרט מסתיים בתאור כניסתן של האינזאצרגרופ בעקבות הצבא הגרמני לאזורי השליטה הסובייטים בכלל ולליטא בפרט. מועד זה, ה-22 ביוני 1941 – תחילת ההשמדה ההמונית של היהודים בשטחי הכיבוש בברית המועצות – מהווה את ראשיתם של הארועים שבהם דן השעור הראשון. לאחר הצפייה בסרט יערוך המורה בכיתה דיון קצר על מאפייני הקהילה היהודית בקובנה לפני השואה.

פירוט השלבים השונים של התוכנית הקדמה כללית

הציבור היהודי בגיטו קובנה נוכח מציאות ההשמדה מבנה השעור הראשון

השעור הראשון בנוי משתי יחידות לימוד. מסגרת הזמן הכללית: 90 דקות.
א. הידיעה וההבנה. עבודה עצמית ודיון במסגרת ארבע קבוצות בהתאם לשאלות ההנחיה שבחברות השונות. – לכך יש להקדיש כ-20 דקות. בעקבות העבודה העצמית יערך דיון במליאה בהנחיית המורה. לכך יש להקדיש כ-20 דקות.

בתום הדיון יוקרן קטע קצר מתוך עדות אישית על הציבור היהודי בגיטו בתקופת "האקציות" ההמוניות (הקטע השני בקלטת המצורפת).

ב. הדילמות של הפרט והמנהיגות בגיטו נוכח מציאות ההשמדה.
דיון משותף במליאה באחת מהפרשיות המתוארות בחוברת לתלמיד, בהתאם לשאלות ההנחיה. לכך יש להקדיש כ-20 דקות.

יחידת לימוד ראשונה הידיעה וההבנה

מטרת יחידת הלימוד הראשונה להציג בפני התלמיד את הקושי האנושי העצום בהבנת מציאות ההשמדה.

הנחיות למורה ליחידה הראשונה

עם תום הצפייה בסרט תחולק הכיתה לארבע קבוצות לימוד על פי הסוגיות השונות שבהן עוסקת יחידת הלימוד:

א. הקמת היודנראט.

ב. הכניסה לגיטו.

ג. פרשת האינטליגנטים.

ד. "אקציה למראית עין".

אפשרות א: כל תלמיד בקבוצה יקבל מקור אחד וכן את קטע המבוא על רצח יהודי קובנה על ידי הליטאים בימים הראשונים לכיבוש. התלמידים יקראו את המבוא ובעקבותיו את קטע המקור.

אפשרות ב: התלמידים יקבלו את קטעי המקורות בלבד, והמורה יתאר את הארועים, שהתרחשו בקובנה בימים הראשונים לכיבוש. ניתן להרחיב מעט את המבוא ולתאר בקצרה, בהתבסס על המבוא ההיסטורי לשעור הראשון, את הארועים שקדמו לתחילת ההשמדה של יהודי קובנה: ההחלטה על ביצוע "הפיתרון הסופי" בשטחי בריה"מ, הטלת ביצוע המשימה על ה.ס.ס., ארגון האיזאצגרופן וכ"ו.

לאחר קריאת המקור ההיסטורי ידונו התלמידים בצוותא בשאלות ההנחיה המצורפות.

הנחיות לדיון במליאה

מטרת הדיון במליאה היא ליצור אינטגרציה בין הקבוצות השונות ולהתמודד עם השאלה המרכזית: בעית הבנת מציאות ההשמדה על ידי הציבור היהודי בקובנה.

שאלות לדיון

- א. מהי הבעיה המרכזית העומדת במוקד הקטעים שקראתם?
- ב. מהם הנסיבות והגורמים, שהקשו על יהודי קובנה להבין את מהותה של ההשמדה הטוטלית? (בתשובותיהם יסתמכו התלמידים על קטעי המקורות ועל הדיון שקיימו בקבוצות)
- המורה ירשום את התשובות השונות על הלוח. הוא ידגיש, כי הקושי בהבנת מציאות ההשמדה אפיין את דרך התגובה של הציבור היהודי בכל שטחי הכיבוש הגרמני; ובעיקר יצביע על הפער שבין הידיעה על הרצח לבין יכולת היהודים להפנימה ולעמוד על משמעותה של ההשמדה הטוטלית. לסיכום יקרא המורה בפני התלמידים את הקטע המסכם מתוך מאמרו של לואי דה-יונג.

יחידת לימוד שניה

הדילמות של הפרט והמנהיגות בגיטו נוכח מציאות ההשמדה

מטרת יחידת הלימוד השניה היא להציג בפני התלמידים מאפיינים בולטים של הקיום בצל סכנת ההשמדה; ובעיקר לעמוד על הדילמות האנושיות הקשות, שניצבו הן בפני הפרט והן בפני המנהיגות בגיטו בתקופה זו.

הנחיות למורה

- לאחר הצפייה בקטע העדות, ישארו התלמידים במסגרת המליאה. המורה יבחר סוגיה אחת מהשתיים המתוארות בחוברת לתלמיד:
- א. פרשת פתקאות החיים.
- ב. "האקציה הגדולה"
- אפשרות א': המורה או אחד מהתלמידים יקרא בקול את המקור.
- אפשרות ב': המורה יספר לתלמידים בלשונו את המתואר במקור.
- בעקבות קריאת המקור ההיסטורי ידונו התלמידים בצוותא בשאלות ההנחיה המצורפות לקטעי המקורות שבחוברת לתלמיד. בדיון יש להדגיש את שאלת האלטרנטיבות לדילמה המוסרית הקשה ואת המחיר הנורא שהיה על הפרט והמנהיגות לשלם כתוצאה מבחירה בכל אחת מהאלטרנטיבות.

גדר התיל ואחד משערי "הגטו הקטן". צויר בגטו קובנה
1941 ע"י אסתר לוריא. מתוך האלבום "עדות חיה"
המוציא לאור: מוזיאון תל אביב

סיפורם של אסירי "מצודת המוות"

הקדמה

מראשית ביצוע "הפיתרון הסופי" ועד להפסקת ההשמדה באוקטובר 1944, העבירו הגרמנים קבוצות של יהודים בעבודות שונות באתרי ההשמדה ההמוניים. אסירים שהושארו בחיים נאלצו לעסוק בפעולות שונות שכללו להשמדה עצמה, ממיון חפצי הנרצחים ועד לקבורת הגוויות ולשריפתם. רבים מהאסירים שרדו תקופה קצרה בלבד. היו שנרצחו על ידי הגרמנים ובמקומם הובאו אסירים אחרים; והיו שלא יכלו לעמוד יותר בביצוע העבודה הנוראה שתבעה מגע פיסי עם הגוויות, ביניהם מכרים וקרובי משפחות, והתאבדו. אולם היו רבים אחרים ששרדו זמן ממושך יחסית במחנות המוות, מנסים להאחז בחיים, להתקיים גם במציאות מחרידה זו.

הקיום היומיומי באתר המוות גרם לחלק מהאסירים ששרדו לאטימות חושים, והם פיתחו אדישות למתרחש. אף על פי כן גם ליד בורות המוות והכבשנים, היו שניסו לשמור על צלם האדם; והיו אף שהצליחו לעורר את חבריהם לנסות ולהתקומם כנגד שומריהם ולברוח מהמחנה. כך ארע בטרבלינקה, בסוביבור ובאשוויץ-בירקנאו. רוב האסירים שברחו מטרבלינקה ומסוביבור נתפסו ורק כמה עשרות מהם זכו לראות בתבוסת הגרמנים. כל אסירי הזונדר-קומנדו, שהתקוממו וניסו לפרוץ ממחנה בירקנאו באוקטובר 1944, נורו או נלכדו.¹ נסיונות בריחה של אסירים, שהועסקו בשרפת גוויות הנרצחים התרחשו גם באתרי ההשמדה ההמוניים בליטא. כך הצליחו לברוח מפונר שליד וילנה 40 אסירים בליל ה-15 באפריל 1944.²

אחד מנסיונות הבריחה המופלאים ביותר התרחש באתר ההשמדה של יהודי קובנה – הפורט התשיעי. בליל ה-25 בדצמבר 1943 הצליחו להמלט מהמצודה כל 64 האסירים היהודים, שהוכרחו על ידי הגרמנים לעסוק בשרפת גוויותיהם של יהודים מקובנה ומקהילות יהודיות ממדינות אחרות. סיפורם של אסירים אלה, יחסם למציאות המחרידה שאליה נקלעו, הדילמות הקיומיות שנצבו בפניהם והתארגנותם לבריחה, הם העומדים במוקד השעור השני.

¹ בר מארק, **מגילת אושוויץ**, ת"א, תשל"ח, עמ' 128-135.

² שמואל ספקטור, מבצע 1005, **האנציקלופדיה של השואה**, (עורך י. גיטמן), כרך ג', עמ' 664, יצחק ארד, מרידות אסירים יהודיים במחנות השמדה טרבלינקה וסוביבור. בתוך: **מחנות הריכוז הנאצים**, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה תשמ"ד – 1980, עמ' 281-312.

השעור מורכב משתי יחידות. מסגרת הזמן הכללית 90 דקות.

א. **לחיות בין המתים:** עבודה עצמית ועבודה בקבוצות על פי שאלות הנחיה – יחידה זו עוסקת בשאלת הבנת המציאות אליה נקלעו האסירים, לאור נסיבות חייהם בשנתיים שחלפו, בדילמות הקיומיות שנצבו בפניהם "במצודה", במפגש בין הקבוצות ובשאלת הבריחה.

ב. **הבריחה מהפורט התשיעי:** צפיה בקטעים מתוך עדות וסרט העוסקים בבריחה מהפורט התשיעי.

מהלך השעור – הנחיות למורה

א. פתיחה

המורה יתאר בפני התלמידים בקיצור את האירועים שהתרחשו בפורט התשיעי בסתיו 1943. התאור יכלול פרטים על הפורט התשיעי ועל מבצע "טשטוש העקבות". (עיין לעיל במבוא ההיסטורי), (לכך יש להקדיש כחמש דקות).

חלק א. לחיות בין המתים

1. התלמידים יצפו בקטע מתוך עדות, העוסק בבואם של האסירים לפורט התשיעי (קטע שלישי בקלטת הוידאו).

2. הכיתה תחולק לשלוש או יותר קבוצות בעלות נושא משותף, בהתאם לשלושת הנושאים שבהם עוסקת החוברת:

- א. סיפורו של ישראל – אסיר מקבוצת אנשי הגיטו.
- ב. סיפורו של מיכאל – אסיר מקבוצת אנשי המחתר.
- ג. סיפורו של וולדיה – אסיר מקבוצת שבויי המלחמה הסובייטים.

כל תלמיד בקבוצה יקבל את דף ההקדמה ואת קטעי המקורות העוסקים בנושא שבו מתמקדת הקבוצה. המורה יפרט את שני השלבים של החלק הראשון (ראה להלן). הוא ידגיש את הדילמות העומדות לדיון בכל אחת מהקבוצות: האם לנסות לברוח מהמצודה? (מהו "חשבון" הרווח וההפסד האפשריים?) האם לשתף את כל שאר השבויים במצודה בבריחה?

יש להדגיש התוכנית אינה מבוססת על סימולציה. מטרתה היא לקרב את התלמיד, באמצעות הסיפור האישי, להבנת ההתייחסות של כל אחת מהקבוצות אל מציאות הקיום בתוך אתר הרצח.

בשלב ראשון יקראו התלמידים את קטעי המקורות ויתמודדו באופן עצמאי עם שאלות ההנחיה.

בשלב שני – עם תום קריאת המקורות והעבודה העצמית ידונו התלמידים בצוותא באפשרות הבריחה מהמצודה ובשאלת שיתוף האסירים האחרים. ראשית יעלו את הנימוקים השונים בעד ונגד הבריחה; אחר כך יגבשו עמדה קבוצתית. עמדה זו צריכה להתבסס על קטעי המקורות, כלומר לנבוע באופן גיוני מקורותיהם של האסירים ומתפיסתם את המציאות הן בגיטו והן בפורט ה-9. כך למשל יכולים אנשי הגיטו להחליט נגד בריחה, מפני שהגרמנים הבטיחו להחזירם לגיטו עם תום "העבודה". לחיזוק עמדתם יכולים הם לציין כי בעבר הוחזרו אנשים מהפורט אל הגיטו. השבויים יכולים להחליט נגד בריחה, מפני שבעבר נכשלו בריחות ואף אם הצליחו אסירים אחדים לברוח, נענשו על כך האחרים.

חלק שני

לאחר שכל קבוצה גיבשה את עמדתה לגבי הסוגיה הנדונה, יתארגנו התלמידים למסגרת של קבוצות חדשות. בכל אחת מהן יהיו שלושה או שישה תלמידים, נציגים של הקבוצות הקודמות (אנשי הגיטו, אנשי המחתר, קבוצת שבויי המלחמה הסובייטים). כל אחד מנציגי הקבוצות יציג בפורום החדש את העמדה שגובשה בקבוצתו הקודמת, בעד או נגד בריחה, ובעד או נגד שיתוף האסירים האחרים; ויעלה נימוקים שונים כדי לשכנע את נציגי הקבוצות האחרות בצידקת עמדתו.

חלק ב

בתום הדיון בקבוצות יקרין המורה בפני התלמידים את קטע הסרט והעדות העוסקים בהתארגנות האסירים ובבריחתם מהפורט התשיעי. בקטעים אלה יתברר לתלמידים האופן שבו התמודדו האסירים עם הדילמות השונות שהועלו בקבוצות.

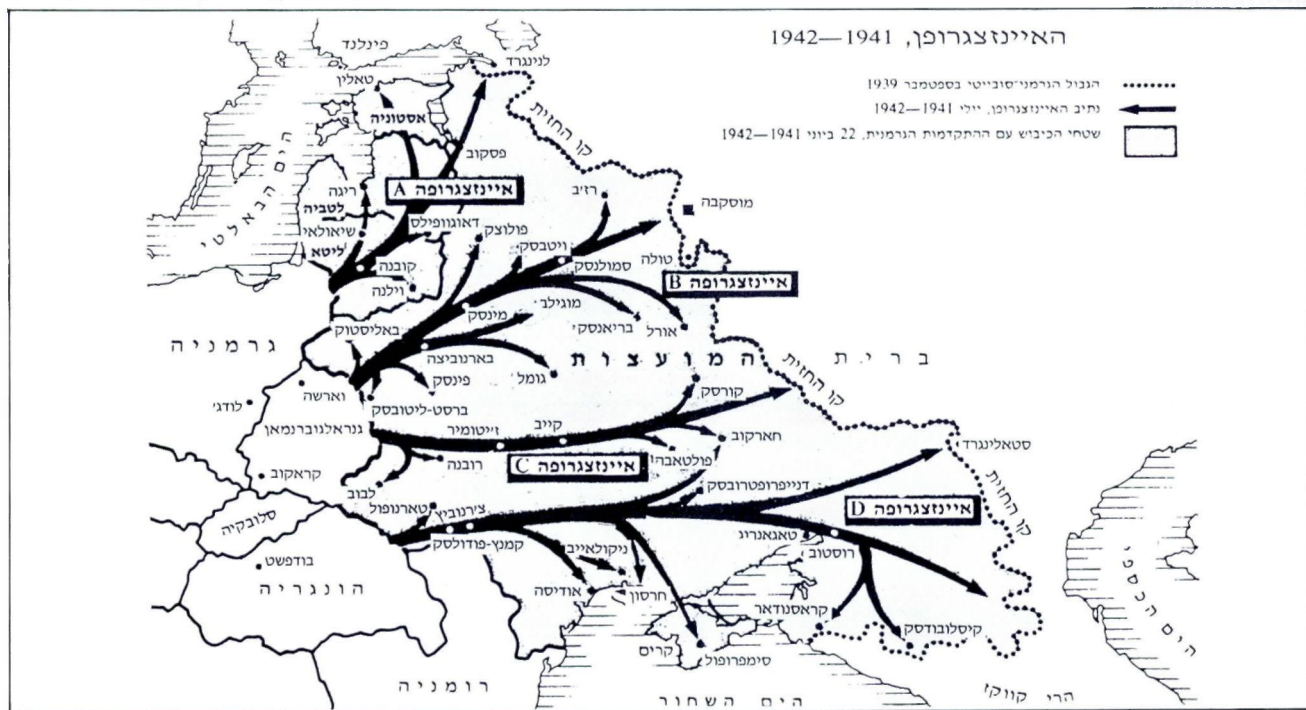
ב-22 ביוני 1941 הפרה ממשלת גרמניה את הסכם אי הלוחמה עם ברית המועצות (הסכם ריבנטרופ-מולוטוב) וצבאה פלש לברית-המועצות ולשטחי השליטה הסובייטים. בעקבות הצבא הפולש נעו ארבע "עוצבות מבצע" מיוחדות של ה.ס.ס. – האיינזאצגרופן (Einsatzgruppen). בהתאם להחלטה שקיבל היטלר ערב הפלישה הוטל על "עוצבות המבצע" לבצע השמדה שיטתית של כל היהודים בשטחי הכיבוש. בתחילת מאי התאספו אנשי עוצבות המבצע בבית-הספר למשטרת הגבולות בפראצש (Pretzsch) ליד ויטנברג (Wittenberg) ונראה, כי זמן קצר לפני הפלישה קבלו מפקדיהם את ההנחיות לביצוע הרצח.¹

נוכח ניסיון הפעלת האיינזאצגרופן בעבר, בעת הפלישה לאוסטריה ובעת כיבוש צ'כוסלובקיה, ובעיקר בשל מערכת היחסים המעורערת שבין ה.ס.ס. לבין הוורמכט בפולין, הוחלט לקבוע את סמכויות האיינזאצגרופן בשטחים הכבושים בברית-המועצות, ואת מערכת הקשרים בינם לבין הצבא, מספר חודשים לפני תחילת "מבצע ברברוסה" (הפלישה לברית-המועצות). בשיחות, שהתקיימו בין ריינהרד הידריך (ראש "המשרד המרכזי לביטחון הרייך") לבין הגנרל אדוארד ואגנר (הממונה על המינהלה בצבא), נקבעו תחומי הפעילות של האיינזאצגרופן ושיטות הפעולה עם הצבא.²

כל אחת מה"איינזאצגרופן" מנתה כ-500-900 אנשים. הן נחלקו למספר יחידות משנה ("איינזאצקומנדוס" ו"זונדרקומנדוס"), אשר נעו כיחידות עצמאיות. כך ציפה כנראה פיקוד ה.ס.ס. לביצוע מהיר ככל האפשר של משימת הרצח.

ה"איינזאצגרופן" פעלו בעורף החזית בשטחי הכיבוש השונים. "איינזאצגרופה-A" פעלה בארצות הבלטיות; "איינזאצגרופה-B" פעלה ברוסיה הלבנה; "איינזאצגרופה-C" פעלה בצפון אוקראינה ובמרכזה; "איינזאצגרופה-D" פעלה בדרום אוקראינה, חצי האי קרים והקוקז. פרט ל"איינזאצגרופן" השתתפו ברצח היהודים גם יחידות מיוחדות מהוואפן ס.ס.

לוסי דווידיביץ, המלחמה נגד היהודים, ת"א, תשמ"ב

¹ אנדריאס הילגובר, "המלחמה במזרח והשמדת היהודים", יד ושם י"ז-י"ח, תשמ"ז, עמ' 178-179.

² The Einsatzgruppen Reports, (ed: Arad, Krakowski, Spector), N.Y., 1989, p. III-V.

³ יהושע ביכלר, חלקן של בריגדות ואפ"ס ברצח יהודי בריה"מ, ילקוט מורשת, מ"א, 1986, עמ' 78-37.

The Einsatzgruppen Reports, p. VI.

"עוצבות המבצע" שלחו באופן שוטף דו"חות על מעשי הרצח לברלין ל"משרד המרכזי לביטחון הרייך". מהדיווחים, שנשלחו במהלך סתיו 1941, ניתן ללמוד כי עד ה-23 בנובמבר 1941, רצחו אנשי "אינזאצרופה-A", שבשטח פעילותה נכללה גם העיר קובנה, 133,000 יהודים. עד ה-1 בפברואר 1942 עלה המספר לכדי 229,052.⁴

ביצוע השמדת יהודי קובנה הוטל על "איינזאצקומנדו 3", אשר הגיעו לעיר ב-2 ביולי. אולם כבר למחרת הפלישה החלו כנופיות מזוינות של ליטאים במעשי רצח המוניים של יהודי קובנה. הרצח לוה במעשי שוד והתעללות בציבור היהודי. כששת אלפים יהודים נרצחו על ידי הליטאים בימים הראשונים שלאחר הכיבוש. ב-8 ביולי 1941 הורו הגרמנים לראשי הציבור היהודי לרכז את כל יהודי קובנה **בגיטו בחלק של הפרבר סלבודקה**. הגיטו נסגר ב-15 באוגוסט 1941. הוא הוקף מכל הצדדים בגדר תיל דוקרני, ומסביב הוצב משמר, שהיה מורכב מחיילים גרמנים ומשפתי פעולה ליטאים.⁵

הרציחות נמשכו גם בעצם ימי הכניסה לגיטו. ב-7 באוגוסט אסרו הליטאים 1,200 יהודים. כ-900 מהם הוצאו מבית הסוהר ונרצחו. ימים מספר לאחר הכניסה לגיטו ב-18 ביולי דרשו הגרמנים מהמועצה היהודית לספק 500 יהודים אנטייליגנטיים לסידור ארכיונים בעיר. מאחר ורק 300 יהודים התייצבו, חטפו הגרמנים יהודים נוספים ולבסוף הוצאו מהגיטו 534 יהודים. הם הובאו לפורט הרביעי ונורו שם.

בסוף ספטמבר החלו הגרמנים לבצע את ההשמדה השיטתית של יהודי קובנה. ב-26 בספטמבר נחטפו מהגיטו ונרצחו במצודה 1,200 יהודים, בתואנה שיהודי ניסה להתנקש בחייו של מפקד הגיטו הגרמני. ב-4 באוקטובר הוציאו הגרמנים מה"גיטו הקטן" כ-1,500 יהודים שלא היה בידיהם אישור שהם בעלי מלאכה, בתוכם חולים, זקנים וילדים ורצחו אף אותם בפורט ה-9. ההשמדה ההמונית הגיעה לשיאה ב-28 באוקטובר ב"אקציה* הגדולה", אשר במהלכה נרצחו עוד כ-9,000 יהודים במצודות המוות.

אחרי "האקציה הגדולה" פסקו הרציחות ההמוניות עד סתיו 1943. באותה תקופה פסקו גם הרציחות בגיטאות אחרים בליטא. הפסקת ההשמדה היתה פועל יוצא מהלחץ, שהפעילו מפקדים בכירים בוורמכט וגורמים בממשל האזרחי שבקשו לנצל את כוח העבודה היהודי, בעיקר נוכח כשלון מלחמת הבזק בברית המועצות והתמשכות המערכה הצבאית. הגיטאות בליטא הפכו למרכזי-יצור עבור הרשויות הגרמניות.⁶ בקובנה עבדו היהודים במתקנים שונים של הצבא ובעיקר בבניית שדה התעופה באלקסוט ובמפעלים של חברות גרמניות שונות. בגיטו עצמו נוסדו עשרות בתי מלאכה שסיפקו מוצרים שונים לצבא הגרמני.

גם "בתקופת השקט" נמשכו רציחות של יהודים על "עברות" שונות כגון: הליכה בלי הטלוי הצהוב, משלוח דואר וכדומה. בפברואר 1943 – כנקמה על מפלתם בסטלינגרד – הוציאו הגרמנים להורג 44 יהודים בפורט ה-9. "יתקופת השקט" הגיעה לסיומה בסתיו 1943. הגיטו הועבר מרשות הממשל האזרחי לרשות הבלעדית של ה.ס.ס. והוחל בתהליך פרוק הגיטו והפיכתו למחנה ריכוז. במרס 1944 ביצעו הגרמנים אקציה בקרב היהודים ששרדו בגיטו ורצחו כ-1,800 יהודים, בעיקר ילדים וזקנים. היהודים ששרדו התקיימו בקובנה עוד כשלושה חודשים. עם התקרבות הצבא הסובייטי החליטו הגרמנים על חיסולה הסופי של הקהילה היהודית בקובנה. כשמונת אלפים יהודים הוצאו ממקומות מחבוא שונים בגיטו ונשלחו למחנות ריכוז בגרמניה. בתהליך הפינוי עצמו נרצחו למעלה מ-1,500 יהודים. ב-14 ביולי הובאה לשטח הגיטו פלוגת השמדה מיוחדת אשר החריבה את מבני הגיטו עד היסוד.⁷

חדר לאחר הטבח. (הפוגרום שבוצע בידי הליטאים בימי הכבוש הראשונים). צויר בגיטו קובנה, 1941, ע"י אסתר לוריא. מתוך האלבום "עדות חיה" בהוצאת דביר.

⁴הילגרובר, עמ' 182.

⁵על סיפורו של גיטו קובנה מהקמתו ועד לחורבנו ראה: לגורפינקל, "הארועים החשובים ביותר בגיטו", בתוך יהדות ליטא, כרך 4, תל-אביב, תשמ"ד, 63-72.

⁶יצחק ארד, "המדיניות ודרכי הביצוע של 'הפיתרון הסופי' בליטא", בתוך: **ספר ליטא**, 44-42.

⁷גרפונקל, שם.

*כינוי מקובל בגיטאות לפעולה אלימה נגד יהודים שנועדה לרכזם לקראת שילוח מהגיטו בד"כ למחנות ההשמדה.

הדרך ל"מצודה התשיעית", ציור של אסתר לוריא, קובנה
1941. מתוך האלבום "עדות חיה" בהוצאת דביר

מבוא לשעור השני: הפורט התשיעי ומבצע "טישטוש עקבות הרצח"

הפורט התשיעי היה אחד מתשע מצודות, שהוקמו על ידי הצארים הרוסים מסביב לקובנה, כדי להגן על העיר מפני אפשרות של פלישה גרמנית. המצודה שוכנת במרחק של כמה קילומטרים מקובנה שמשנה בשנים 1941-1944. כאתר רצח המוני של עשרות אלפי יהודים מקובנה ומקהילות יהודיות נוספות באירופה. ההשמדה ההמונית של יהודי קובנה בפורט התשיעי התבצעה בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1941. כ-12,000 יהודים מקובנה נרצחו בתקופה זו. בחודשים נובמבר-דצמבר 1941 נרצחו בפורט התשיעי כעשרת אלפים יהודים מהרייך (גרמניה, אוסטריה ופרוטקטורטים).¹ ההשמדה ההמונית בפורט התשיעי נפסקה בסוף 1941, אולם עד ספטמבר 1943 נמשכו במצודה רציחות של יהודים בודדים וקבוצות מגיטו קובנה. הרצח היה על פי רוב עונש על "עברות" כמו אי נשיאת טלאי צהוב, רכישת עיתונים וכדומה. בפברואר 1943, כנקמה על מפלתם בסטלינגרד, הוציאו הגרמנים להורג 44 יהודים. הרצח ההמוני בפורט התשיעי חודש במרס 1944, עם הפיכתו של גיטו קובנה למחנה ריכוז. 40 מאנשי המשטרה בגיטו, שנחשדה על ידי הגרמנים בסיוע לפעולות מחתרטיות, ו-300 ילדים שהוצאו ממקומות מחבוא שונים הובאו לפורט התשיעי ונרצחו ב-28 במרץ.² במאי 1944 הובאו אל אתר השמדה זה מאות יהודים ממערב אירופה, דרך מחנה דרנסי, ונרצחו סמוך מאוד לשחרור ליטא על ידי הרוסים.³ מבצעי הרצח בפורט התשיעי אורגנו על ידי הפיקוד של "אינזאצקומנדו 3", אשר היתה חלק מ"אינזאצגרופה A", שפעלה בארצות הבלטיות, אולם הכוח העיקרי בביצוע ההשמדה היו מאות שוטרים ליטאים. גם הסגל, ששהה במחנה באופן קבוע, הכינו לקראת מבצעי ההשמדה ורצח את היהודים שנשארו חיים בבורות, היה מורכב מליטאים. כמו במחנות ובאתרי השמדה אחרים, הועסקו גם בפורט התשיעי אסירים יהודים בעבודות, שגלו לביצוע ההשמדה. החל מאוקטובר 1941 הובאו למצודה שבויים יהודים מהצבא האדום,

¹ Dina Porat, The Legend of the Struggle of Jews from the Third Reich in the Ninth Fort near Kovno 1941-1942, **TEL-AVIVER JAHR-BUCH FÜR DEUTSCHE GESCHICHTE**, 1991, pp. 363-392.

² Ibid, p.374.

³ לגרפונסקל, "הארועים החשובים ביותר בגיטו", בתוך **יהדות ליטא**, כרך 4, תל-אביב, תשמ"ז, עמ' 67-72.

שהופרדו במחנות השבויים מחבריהם הרוסים. קדמה להם קבוצה של 500 שבויים רוסים שחפרו, בהוראת הגרמנים, את בורות המוות. שבויים אלה נורו על ידי הגרמנים לאחר שסיימו את עבודתם. השבויים היהודים הועבדו, בפיקוח הליטאים, בכיסוי הבורות ובמיון חפצי הנרצחים. עד אביב 1942 מתו במצודה מאות אסירים. 30 מהם נרצחו כתגובה על בריחתם של 5 שבויים מהמצודה במאי 1942. בתקופה זו שרדו במצודה 11 שבויים בלבד. בחודשים הבאים הובאו עוד כ-500 שבויים, אולם רובם מתו או נרצחו זמן קצר לאחר בואם.

התמותה הגבוהה של האסירים נבעה מהתנאים במצודה, טחב וקור עז, רעב, העדר כל תנאי תברואה והתעללות בלתי פוסקת מצד השומרים. הבודדים שהצליחו לשרוד היו בעיקר שבויים שהועסקו בעבודות שרות שונות – במטבח ובסדנאות. אסירים אלה היו חשופים פחות למגפות שפקדו את חבריהם, ועלה בידם להשיג מעט מזון.⁴

בקיץ 1942, בעקבות ידיעות שהתפרסמו במערב על מעשי הרצח ההמוניים שמבצעים הגרמנים, החל ה.ס.ס. לארגן מבצע רחב היקף של טישטוש עקבות הרצח. לשם ביצוע המשימה הוקמו יחידות מיוחדות שכונן "זונדרקומנדו 1005". הם הורכבו מפיקוד של ה.ס.ס., כמה עשרות שוטרים גרמנים, שנועדו לשמור על העובדים, ועשרות ומאות אסירים, בעיקר יהודים. האחרונים נאלצו לבצע את מלאכת הטישטוש – הוצאת מאות אלפי גוויות מהקברים ההמוניים ושריפתם. בתום שריפת הגוויות, נעשו בכל אתר עבודות שחזור, ישור השטח, שתילה וכ"ו. מבצע טישטוש העקבות הוגדר כסוד כמוס של הרייך. הגרמנים שביחידות נדרשו לחתום על הצהרה לשמירת סודיות ואילו האסירים נרצחו לאחר תום העבודה.⁵

מבצע טישטוש העקבות בפורט התשיעי החל בסתיו 1943. בספטבר עבר הפיקוד במצודה לאנשי הסגל של ה"אינזאצקומנדו 1005", וב-1 בנובמבר 1943, החלה הוצאת הגוויות ושריפתם על ידי אסירים יהודים. פלוגת האסירים שעליה נכפה לעסוק בעבודה זו היתה מורכבת בעיקר משלוש קבוצות:

א. 28 שבויי מלחמה סובייטים, כולם יהודים, ביניהם גם שלושה שבויים ששרדו במצודה מתקופת "האקציות" בסתיו 1941.

ב. 14 גברים יהודים שנחטפו על ידי הגרמנים שעה שיצאו משער הגיטו בדרכם למקום עבודתם הקבוע בקובנה.

ג. 14 חברי המחתרת בגיטו, שנתפסו בדרכם ליערות אוגוסטבה.

פרט לאסירים אלה, הובאו לפורט גם שלוש נשים יהודיות מהגיטו, נער יהודי בן 16 שהתחבא במשך שנתיים ביערות, שלושה אחים רוסים מסביבות יאנובה (נאמר שהתנגדו לגרמנים שבאו לקחתם לעבודות כפייה), ורופאה נוצריה ממוצא פולני, שהואשמה בקשר עם הפרטיזנים. בסך הכל מנתה הקבוצה שעסקה בשריפת הגוויות בנובמבר-דצמבר 64 אנשים.

האסירים, כבולים ברגליהם בשרשראות, חולקו לקבוצות קטנות. על חלק מהן הוטל לפתוח את הקברים ולהוציא את הגוויות מהבורות, והם אף נאלצו לעקור מפיות הנרצחים את שני הזהב. קבוצה אחרת נשאה את הגוויות על אלונקות אל המוקד. הגוויות הונחו על שכבת עצים ונשרפו. אחר כך נכתשו העצמות השרופות על ידי אחד האסירים והאפר פוזר. כך עבדו האסירים יום יום במלאכה הנוראה של טישטוש עקבות הרצח.

למרות תנאי הקיום המחרידים לא אבדו חלק מהאסירים את התקווה להנצל. זמן קצר לאחר בואם החלה להתגבש בקרבם תכנית בריחה מהמצודה. השפעה רבה על התגבשותה של תכנית זו היו ליחסי הידידות שנוצרו בין חברי המחתרת לבין כמה משבויי הצבא הסובייטי. הוקם ועד משותף שהחל לגבש תכניות בריחה. תכניות אלה התבססו על ההחלטה העקרונית שהתקבלה על ידי הוועד כי יש לשתף בבריחה את כל האסירים.

⁴ עדות של קבוצת בורחי הפורט ה-9, ארכיון משואה; שרגא קוליש, בגיא צלמוות, סיפורו של הבורח הראשון מהפורט ה-9, משואה, תשל"ח, עמ' 176-201.

⁵ שמואל ספקטור, מבצע 1005, האנציקלופדיה של השואה (עורך יגיתמן), כרך ג', עמ' 664.

תחילה תכננו לחפור מנהרה, אולם לאחר שנתקלו באבנים גדולות של יסודות הבנין נטשו את התכנית והחלו לחפש דרכי בריחה אחרות. ביוזמתו של אחד השבויים "הותיקים" במצודה "סאשא הבריגאדיר" גילו האסירים מנהרה מלאה בולי עץ המגיעה עד לחומה חיצונית של "המצודה". המנהרה היתה חסומה בדלת ברזל ורק לאחר עבודה מאומצת הצליחו לפרוץ בה פתח למעבר אדם. הכוונה היתה לנצל את שכרותם וחוסר ערנותם הצפוי של השומרים בערב זה. התכנית נשמרה בסוד ורק עם תחילת הבריחה נמסרה לכל האסירים. ב־25 ליל ה־26 בדצמבר הצליחו כל 64 האסירים לצאת דרך הפרצה ולברוח מהמצודה.

רוב הנמלטים נתפסו על ידי הגרמנים לאחר מצוד שנערך אחריהם. הקבוצה הגדולה ביותר שנצלה, היתה זו שהחליטה לנסות ולהכנס אל הגיטו. הם הוסתרו ביוזמת ראש המשטרה היהודית בגיטו, משה לוי, ובידיעת המועצה היהודית. בעת שהותם במקום המחבוא חיברו האסירים "זכרון דברים" על הנעשה בפורט התשיעי.⁶

סכימה של מבצע הבריחה ממצודת המוות. החץ הארוך מראה את הדרכים של הבורחים מן התאים לפרוודור של קומה א'; עליה במדרגות לפרוודור של קומה ב' המוביל לדלת הברזל שנפרצה; התחמקות דרך החצר שבטווח ראייתו של הזקיף; כניסה למנהרת העצים שפונתה; התחמקות דרך השטח הפנימי של המצודה, ירידה במדרון התלול. עליה בסולם על החומה. הצילום מתוך ארכיון מוזיאון הפורט התשיעי.

⁶על הבריחה מהפורט התשיעי ראה בהרחבה: צבי בארון ודב לוי, **תולדותיה של מחתרת**, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 153-173.

בשטח 2–3 הקאטר, תוחם בגדר־בד. האנשים שביצעו את העבודה נחרץ גורלם שלא ייצאו חיים מן המצודה. עדות לכך תשמש העובדה, שאחד מיהודי הגיטו שחלה במעי העיוור, נורה ב־5 בנובמבר, ו־7 שבויי מלחמה – קשישים ונכים – נורו ב־13 בנובמבר ש"ז. נותרו אפוא בעבודה 64 איש; (5) במשך זמן העבודה, מן ה־1 בנובמבר ש ועד ה־25 בדצמבר (יום הבריחה) נפתחו 4 וחצי בורות, כל אחד מהם 100–120 מטר אורכו, 3 מטר רוחבו ומטר וחצי עומקו, והוציאו מהם למעלה מ־12,000 גויי־ות – גברים, נשים וילדים. גווי־ות אלה הועברו ערימות־ערימות, 300 בכל ערימה, והועלו באש. שרידי המדורות (פחמים ועצמות) נשחקו לאפר במכתשים. האפר עורבב באדמה כדי שלא יישאר ממנו זכר; (6) כדי למנוע כל אפשרות של בריחה בזמן העבודה, היו העובדים כבולים בשרשראות. מסביב הוצבו מגדלים ובהם מכונות־ירייה. אנשי המשמר היו מזוינים בתת־מקלעים ובאקדחים; (7) בין 12,000 הגווי־ות שנשרפו היו כ־7,000 יהודי קובנה; (8) מראה הגווי־ות העיד, כי תחילה היו דוחפים את הקרבנות אל תוך הבורות ואחר־כך יורים בהם. הדבר גרם שרבים נקברו חיים – פצועים או בלתי נפגעים לגמרי; (9) ביום הבריחה נשארו עוד בורות רבים שטרם נפתחו. ראשי הגסטאפו חשבו לסיים את העבודה עד ל־1 לפברואר 1944... [אחת־עשרה חתימות].

צ"א בראון ודי לוין, תולדותיה של מחתרת, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 172–173.

"אצבע המשולשת" לגרמנים. ציורו של שבוי המלחמה היהודי אנטולי גארניק (הציור הושאר ע"י הבורחים על קיר תא המאסר ערב הבריחה מה"פורט התשיעי"). ארכיון מוזיאון "הפורט התשיעי".

הם היו אחרים (דברי מבוא)*

אנו היהודים שואלים תכופות את השאלה, מה היתה הסיבה להתפרצות של שנאת היהודים במדינה, בה חיו היהודים במשך 560 שנה, בערך, בתנאים טובים יחסית, בהשוואה לחיי בני עמנו בארצות אירופה האחרות? מה גרם לכך, שליטאים רבים גם יזמו וגם סייעו בפועל להשמיד יהודים? והרי עשו זאת הבטליונים המשטרתיים הליטאיים, שבשרות הגרמנים, ולא בליטא בלבד, אלא גם בפולין ובבילורוסיה!

ליטאים רבים מאשימים את היהודים, כי בשנת השלטון הסובייטי (אוגוסט 1940 – יוני 1941) בלטה קבוצת יהודים בשרותיה למנגנון הבטחון הסובייטי, אשר פתח בהגליית ליטאים. אולם בשורות ה־ק.ג.ב. שרתו גם ליטאים רבים, וגם אלפי יהודים הוגלו לירכתי ברית המועצות. אלא שכבר בשנה הזאת, עוד לפני שהשלטונות הסובייטיים החלו לגרש ליטאים, כבר ניסרה בחלל החברה הליטאית הסיסמה "היהודים מכרו את ליטא לסובייטים, היהודים הם בוגדים, ואנחנו נפרע מהם". האמת היא, כי מספר היהודים במשרות ממשלתיות בתקופה הסובייטית לא היה גדול כלל, אלא גם המעטים היו כצנינים בעיני הליטאים, שלא הורגלו בתקופת ליטא העצמאית לראות יהודים במשרות ממשלתיות.

כנראה, יש לקחת בחשבון גם את האלמנט הלא־ראציונלי של שנאת היהודים, שמקורו ברגשות התסכול והצער, שחשו המוני ליטאים עם אבדן עצמאותה של מדינתם, עליה נאבקו במשך שנים רבות. אולם יש להביא בחשבון גם את המורשת הרוחנית של העם, שנוצרה במשך דורות.

אין אמת בדעה, כי לליטאים היו זרים רגשות אנטישמיים. הם היו קיימים גם אצל העם הזה, שהיה רובו עם כפרי: טיפחה אותם הכנסייה הליטאית הקתולית רבת ההשפעה והשפיעו גם סופרים ליטאיים, שליבו רגשות שנאה ליהודים, שתי דוגמאות בולטות: הבישוף הליטאי, הסופר ואלאנצ'יוס (1801-1875) האשים את היהודים, שפרנסת רבים מהם לפני המלחמת העולם הראשונה היתה על פונדקאות, בהרעלה מכוונת של הליטאים באלכוהוליזם; הסופר מהזרם הראדיקלי, וינצאס קודירקה (1858-1899) תיאר את היהודים כנוכלים, המנצלים את תמימותו של הליטאי, החי על גיגע כפיו. "שלושה הם אויביו של הליטאי – האדון (בעל האחוזה), השטן והיהודי" – היתה מימרה פופולארית בפי הליטאים.

התפתחותה התרבותית והכלכלית של ליטא היתה איטית למדי והיא פיגרה אחרי מרכזי התרבות באירופה, הן בתקופת ימי־הביניים והן בתקופה החדשה. כאשר בדרומה ומערבה של אירופה פעלו מרכזי תרבות, מדע ואמנות, כאשר אוניברסיטאות מלאו תלמידים ואנשי מחקר, לא היה עדיין לליטאים אף מרכז ההשכלה משלהם. גם הספרות הליטאית, שהחלה להתפתח רק בסוף המאה ה־19, פיגרה בהרבה בהשוואה לשירה ולפרוזה האמנותית של השכנותיה, רוסיה ופולין, שכבר באמצע המאה ה-19 הגיעו לשיאים של הישגים אמנותיים. אמנם הליטאים נתברכו בפולקלור עשיר (דאניוס), אולם הערכים האמנותיים של הספרות הליטאית היו דלים. אולי זאת הסיבה, שלא היתה התבוללות של יהודים בתרבות הליטאית.

ליטא פיגרה גם בהתפתחותה הכלכלית. גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה ליטא עדיין ארץ של חקלאות פרימיטיבית, המבוססת על עבודת כפיים, שהמיכון החקלאי הוא נדיר בה. גם התעשייה – עיקרה על מוצרי התצרוכת היומית. הפיגור השתקף במראהו העלוב של הכפר הליטאי, שבקתותיו בקתות עץ מכוסות גדות מקש, ללא רחובות מרוצפים וללא חשמל.

אמת היא, כי בליטא לא נערכו פוגרומים נגד יהודים, כמו בפולין ורומניה. ליטא כמדינה קטנה, שרק כמה מחדש (1918) אחרי מאות שנים של שלטון זר, היתה תלויה במידה רבה, פוליטית וכלכלית, ברצון הטוב של הדמוקרטיות המנצחות במלחמת העולם הראשונה, ולא יכלה לנהל מדיניות אנטישמית אגרסיבית, מה גם שיהודים בעלי השפעה הגישו לה בזירה הבינלאומית סיוע משפטי. יהודים צעירים גם התנדבו בלחימה נגד הפולשים – רוסים, גרמנים ופולנים – שביקשו לבלוע את המדינה שרק כמה לתחייה. (דוברובולצ'סקויה דביז'ניה, בעריכת פ.רוסיאצקאס, קאונאס, 1937, עמ' 321-349).

אולם הישגים פוליטיים-חברתיים, שהשיגו יהודי ליטא עם קבלת אוטונומיה בשנים הראשונות לכינון עצמאותה, הלכו והצטמצמו עם השנים. המיניסטריין לענייני היהודים נסגר, יהודים לא נתקבלו למשרות ממשלתיות או מוניציפליות. אחרוני הקצינים היהודים פוטרו מהצבא. השלטונות החלו גם לדחוק את רגלי היהודים מהכלכלה, ובאוניברסיטה הממלכתית בקובנה, בפקולטה לרפואה, הונהג קלאוזוס לסטודנטים יהודים.

בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השנייה הלכה וגברה בליטא השפעת גרמניה הנאצית. בני הפקידות הבכירה ובנים למשפחות אמידות הרבו לנסוע ללמוד במכללות של הרייך השלישי והיו חוזרים משם ספוגים רעל אנטישמי-גזעני. אך עם הכיבוש הגרמני הציפו את המדינה נחשולי איבה ליהודים, שכמותם לא ידעה ליטא מעולם. חברי האירגון הליטאי "חזית האקטיביסטים", שנוסד בגרמניה, ואלה שכינו עצמם פרטיזנים, ענודי סרטים לבנים לזרועם, פתחו במאסרים המוניים וברצח יהודים, והם הטילו מוראם לא רק על היהודים אלא גם על ליטאים הגונים, שביקשו לסייע, להציל את הנמלטים מהטבח. אכן כבר לאחר 6 חודשי שלטון הרשע נותרו בליטא, כולל וילנה וסביבתה, כ-60 אלף יהודים. היהודים בערי השדה נטבחו כולם. נותרו רק שרידי הקהילות בוילנה, קובנה ושבלי (וילניוס, קאונאס, שיאוליא), וקבוצות יהודים קטנות במחנות הכפייה, בהם הועבדו בכריית כבול.

בסוף 1942 ובעיקר אחרי מפלת הגרמנים בסטלינגרד, חלה בליטא התפקחות מסוימת מהאשליות, כי גרמניה הנאצית תחזיר לליטא את עצמאותה המדינית. עתה הבינו הכל, כי גרמניה הפסידה במלחמה זאת ושעת החשבון קרבה. עתה נמצאו כבר יותר ליטאים, גם בקרב אלה שהסתכלו בשוויון נפש על השמדת היהודים, שהיו מוכנים להושיט עזרה, לתת מחסה לילד יהודי. אף הראש בפועל של הכנסיה הקתולית הליטאית, הבישוף בריזגיס, אשר שלח מברק ברכה להיטלר על נצחונותיו, החל לחפש לו אליבי.

*מתוך "הם היו אחרים", דברי מבוא של שרה נשמית לספרו של ד"ר מאיר גינקאס **דרך תיל דוקרני**, תל-אביב, 1990.

קטעי קריאה לטכס ההתייחדות ביום הקדיש הכללי וביום הזכרון לשואה ולגבורה

תוכנית הלימודים "החיים בצל המוות" – גיטו קובנה והפורט התשיעי" מציעה לציבור המחנכים והמורים מגוון של פעילויות חינוכיות ביום ההתייחדות עם קרבנות השואה המתמקדות סביב נושא מרכזי אחד. אנו מציעים לקיים את טכס הזכרון בפתיחת היום או בסיומו ולשלב בו קטעי קריאה, תערוכות, תצוגת ספרים ועזרים אודיו ויזואליים המתמקדים בנושא המרכזי.

א. מעמד יזכור

יזכור

תפילת יזכר לחללי השואה

יזכר אלהים את כל הנשמות של כל קהלות עמך בית ישראל מגולת אירופה שהועלו על מוקד קדוש שמך הגדול. בשנים תשי"ב-תשי"ה ששה מליון אנשים ונשים, ילדים וילדות, בחורים ובתולדות, זקן וטף, עולים ויונקים שנהרגו ונשטפו באכזריות אימה ונרצחו ברצח המוני ליד קברים פתוחים במקומות מגוריהם, בערים, בעירות ובכפרים, ויתרם הובלו כצאן לטבח למחנות הריכוז והומתו במיתות משונות ואימות; נספו ברעב ובצמא, בעבודה מפרכת המכלה את הגוף והנפש, במחלות נוראות, באש ובמים, בחניקה ובהרעלה בתאי גזים, ונשרפו לאפר בכבשני-האש של מחנות ההשמדה האזמים בגרמניה ובפולנה, מחנות מות שתכננה והקימה הממשלה הנאצית השטנית של עם המרצחים הגרמני יחד עם הרוצחים עוזריהם משאר העמים, שהיו בעצה ובמטרה אחת להשמיד ולהרוג ולאבד את העם היהודי ולמחות את זכר הנהדות ולכלות כליון מחלט כל אשר בשם ישראל יקרא.

אל נקמות, שופט הארץ השג גמול שבעתים לצוררי עמך. זכור שועת "שמע ישראל" שגזקו הלקוחים למות, אל תדום לדמי אבות ובנים, אמהות ועולליהם, רבנו ארזי הלבנון אדירי התורה ותלמידיהם ואנקת המעונים תעלה לפני כסא כבודך, לנקום, במהרה לעינינו, את נקמת דם בנך ובנותיך הקדושים והטהורים, שלא זכו לקבר ישראל, ככתוב כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו, וכפר אדמתו עמו.

יזכור ליום הזכרון לשואה ולמרד אבא קובנר

נזכור את אחינו ואחיותינו, את בתי העיר ואת בתי הכפר,
את רחובות העיירה שסאנו כנהרות ואת הפונדק הבודד עלי אורח;
את הישיש בקלסתר פניו, את האם בסודרה, את הנערה בצמותיה, את הטף;
את אלפי קהילות ישראל על משפחות האדם,
את כל עדת היהודים,
אשר הוכרעה לטבח על אדמת אירופה מידי הכורת הנאצי;
את האיש שזעק פתאום ובזעקתו מת;
את האשה שחבקה תינוקה אל לבה וזרועותיה צנחו;
את התינוק שאצבעותיו מגששות אל פטמת האם והיא כחולה וצוננת;
את הרגלים, את הרגלים שבקשו מפלט ולא היה מנוס עוד;
את שקפצו ידיהם לאגרוף, היאוש והמרד, והם ברי לבב והם פקוחי
עיניים והם שהשליכו נפשם מנגד וידם קצרה מלהושיע;
נזכור את היום, את היום בצהריו, את השמש שעלתה על מוקד הדמים,
את השמים שעמדו גבוהים ומחרישים;
נזכור את תלי האפר אשר מתחת לגנים הפורחים.
יזכור החי את מתיו כי הנה הם מנגד לו,
הנה ניבטות עיניהם סביב-סביב,
אל דמי, אל דמי לנו, עדי יהיו חיינו ראויים לזכרם.

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים שוכן במרומים המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה במעלות קדושים
וטהורים כזהר הקיע מזהירים את כל הנשמות של ששת מליוני היהודים, חללי השואה
באירופה, שנהרגו, שנשחרו ונספדו על קדוש השם, בידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם
משאר העמים, בעבור שכל הקהל מתפלל לעלוי נשמותיהם, לכן בעל הרחמים יסתיירם
בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם. ה' הוא נחלתם. בגרעון תהא
מנוחתם, וינוחו בשלום על משכבותיהם ויעמדו לגורלם לקץ הימין ונאמר אמן.

קדיש

יתגדל ויתקדש שמה רבא. בעלמא די ברא כרעותה, וימליך מלכותה ויצמח פריקנה
משיחה, בחייכון ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן. יהא שמה רבא
מברך לעלם ולעלמי עלמא. יתברך וישתבח, ויתפאר ויתרומם, ויתהדר ויתעלה ויתהלל,
שמה דקדושא בריך הוא,
לעלא מן כל
ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא, דאמירו בעלמא, ואמרו אמן.
יהא שלמא רבא שמיא וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמן.
עשה שלום במרומיו, הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמן.

הרצל והילדים

נתן אלתרמן

והלילה צלול. על אילן הפארות
נוצצים כוכבי אלמות.
והלילה שקט. ובלילה עוברות
על פסי הברזל
רכבות של מות.

וילדי היהודים מוסעים בקרונות
ורינת הילדים עולה עולה,
רינת הילדים גוברת...
בתבל, בתבל רחבה וגדולה
הרכבת חפשית עוברת.

ורינת הילדים מדברת: זכור,
כי רבות רכבות –
עמדו מלכת,
רק את זו, רק את זו
לא יכלו לעצור
לא אדם,
לא אמה,
לא ממלכת.

ורינת הילדים עוד אומרת: זכור,
כי רובים ורמון
לצבאות המחתרת,
ורבות רכבות הם ידעו לעצור
אבל זו הרכבת עוברת.

היא עוברת חפשית, כי כלם יודעים
גם עמים בני חורין,
גם עמים עבדים –
שנוסעים ברכבת ילדי היהודים.

(מתוך "הרצל והילדים", דבר כ"ג תמוז תש"ד)

הדרך ל"מצודה התשיעית", ציור של אסתר לוריא, קובנה
1941. מתוך האלבום "עדות חייה" בהוצאת דביר.

ב. שירים שחוברו בגיטו קובנה

הפורט התשיעי

קודש ליהודים שהובלו מגיטו קובנה
לפורט ה־9 בשעת "האקציה הגדולה",
ב־28 באוקטובר 1941.

המחבר: א' אקסלרוד
המתרגם: יהושע טן־פי

גיטו קובנה, 27.12.1941

אפל הוא הלילה, מעל הרקיע,
עצבות פרושה. לא זיק של כוכב.
החשך מחומת הגיטו יבקיע
מורא על יהודים נקלעו בו בכף.

יהודים השלכו לבורות שנחפרו,
הפשטו עירמים כביום הולדם.
נאצים טמאים ברזבים בס קצרו...
וכך הם מצאו באימה את מותם.

אותנו כלנו כלאו, לא הבדילו
בין זרם וחוג, רעיון, מפלגה.
הטלאי הצהב מתנוסס על כל מעיל הוא
זה סמל הגיטו, גלות, מועקה.

אם בפני "הופטמן" כרעה, בכי מררה,
בקשה החיים לבנה העולל.
קול צחוק מלגלג נשמע וקול ירי...
האם נפלה על בנה החלל.

מבתינו גרשנו נרדפים עלי חרב,
אלצונו לנטש את הכל להפקר.
שרויים בבדידות, מזי־רעב ומזי טרף
ואין מנחם, אין מגן, אין עוזר

גדול היגון והצער פי כמה —
הרדיפות, הרציחות, יסורי־מכאובים.
כל אחד מאיתנו שכל אי־מי שמה:
ובנים ואחות וקרובים.

אמות אחרות נגדנו הסיתו,
עוררו היצרים לפרעות ופשעים.
כל יום גרושים על ראשינו הנחיתו
"משלוחים" אלי קבר הפורט התשיעי.

אמהות ואחים, מן הבכי חדלו!
חרף פצע בלב השותות והולם,
חזקו ואמצו וקוו ויחלו!
יבוא יום נקם, יום נקם ושלם!

בדרך ל"מצודה התשיעית" (מראה מן הגטו), ציור של
אסתר לוריא, קובנה 1942. מתוך האלבום "עדות חיה"
בהוצאת דביר.

בֵּית הַיְשִׁיבָה

הַצִּוָּאָה

אֶת בֵּית הַיְשִׁיבָה, שֶׁם שׁוּלֵי אֱלֹהִים מְלֹאִים,
שֶׁם בְּחוּרֵי-יְשִׁיבָה עָשׂוּ לִילּוּתֵיהֶם כְּזָמִים,
הַפְּכֵתֶם אֹתָם לְאוֹלָם קוֹנֶצְרָטִים טְמָאִים.

הַכֶּבֶד לֹא תִזְכְּרוּ: בְּיוֹם הַפְּרָעוֹת וְהַהֲרָג,
עַת כְּלָבִים-מֵרֻצָּחִים הַשְׁתוֹלְלוּ בְּזַעַם-פָּרָא,
עַת דָּם יְהוּדִים בְּחוּצוֹת נָגַר,
בְּחוּר הַיְשִׁיבָה מַעֲמִידוֹ לֹא נֶעְדֵּר!

בֵּית הַיְשִׁיבָה הִיָּה אֲזִי מְקוֹם הַמַּחֲסָה.
וְאֵת הַבֵּית הַזֶּה הַפְּכֵתֶם לְבוֹז וּמִשְׁשָׁה.
קִשְׁטֵתֶם תְּקִירֹת בְּנִירוֹת יִרְקִים וּבַעֲלִים,
אֲךָ לֹא הִצַּלְתֶּם אֶת עַקְבוֹת הַדָּם לְהַעֲלִים.

וְאֵת רֹאשֵׁי הַגֵּיטוֹ הַבֹּאֲתֶם אֶל הַבֵּית הַמְקֻשָּׁט,
וְאֹתָם
אֶת בְּנֵי הַשֵּׁטָן,
שֶׁבִּפְקֻדֵּתָם
הִתְלִין רֹצַח וְשַׁחַט.
לְשַׁעֲשַׁע אֶת בְּנֵי הַשֵּׁטָן
בְּדִגְלֵי כַּחַל וְלֶבֶן,
בְּמוֹסִיקָה שֶׁל בְּטָהוּבָן.

אֲךָ לֹשְׁאֵת לֹא יָכְלוּ זֹאת הַקְּדוּשִׁים.
שֶׁמֶכַל פָּנָה זֹעֲקִים דְּמִיָּהֶם הַקְּרוּשִׁים.

מִן תְּקִירֹת הַמִּשְׁפָּצִים, רָאוּ וְהִבִּיטוּ!
מִגִּיחוֹת יְדֵי קְדוּשִׁים וְטְהוּרִים
וּמִוֹרוֹת לֶכֶם בְּקוֹל עֲנוֹת גְּבוּרָה:
"צֵאוּ מִבֵּית אֱלֹהִים, צֵאוּ,
מִבֵּית הַיְשִׁיבָה הַטְּהוּרָה.
כֹּה מְסַרְנוּ אֶת נַפְשֵׁנוּ
בְּאַהֲבָה וּבְאַמוּנָה...
לֹא נוּכַל לִשְׁאֵת אֶת הַנִּגְיָנָה!
אֶל תִּפְרִיעוּ אֶת שְׁלוֹם עַמָּנוּ!"

הַמַּחֲבֵר: דִּיסקָאנט
הַמַּתְרַגֵּם: יְהוֹשֻׁעַ טַרְפִּי

בְּיִשְׁבֵּית סְלוּבוֹדְקָה בְּגֵיטוֹ שֶׁל לִיטָא
יוֹשֵׁב לוֹ שֶׁמֶשׁ זָקֵן וְאַבּוּל.
אֶת תְּפִלַּת הַיְּהוּדִי בְּלַחֵשׁ יִפְלִיטָה,
יִרְשֵׁם אֶת צִוְּיַת הַדּוֹר הַשְּׂכוּל.

פְּזֻמוֹן:

עַת תִּצְאוּ לַחֲפָשִׁי, יְהוּדִים,
סִפְרוּ לְבָנִים, בְּנֵי-בָנִים
עַל סִבְלוֹת וּתְלָאוֹת שְׁבָאוֹנוּ,
עַל רֹצַח וּכְאֵב יָדְעוֹנוּ;
הֲרָאוּ הַקְּבָרִים,
בְּכָל מְקוֹם פֹּה פְּזוּרִים.

נִפְטֵר הַשֵּׁמֶשׁ — צִוְּיָתוֹ מִהִבְהָבָת
בְּלֵב יְהוּדִים מַגְדוֹל וְעֵד טָף.
בְּאוֹתִיּוֹת זָהָב הִיד כָּאֵן כּוֹתֶבֶת
קוֹרוֹת הַגֵּיטוֹ, חֲיִיו וְשִׁירָיו.

אֲךָ יָבוֹא יוֹם, וְהַשֵּׁמֶשׁ תִּאֲרָה
שׁוֹכֵנִי-גֵיטוֹ יִצְאוּ לַחֲפָשִׁים,
אֲזִי נִבּוֹא לְקְבָרִים וְנוֹקִיָּה
הַיְּהוּדִים שֶׁמְסָרוּ אֶת נַפְשָׁם.

וְכִשְׁתִּצְאוּ לַחֲפָשִׁי, יְהוּדִים,
סִפְרוּ לְבָנִים, בְּנֵי-בָנִים
עַל סִבְלוֹת וּתְלָאוֹת שְׁבָאוֹנוּ,
עַל רֹצַח וּכְאֵב יָדְעוֹנוּ;
הֲרָאוּ הַקְּבָרִים,
בְּכָל מְקוֹם פֹּה פְּזוּרִים.

הַמַּחֲבֵר: א' אַקְסֶלְרוֹד
הַמַּתְרַגֵּם: יְהוֹשֻׁעַ טַרְפִּי

אל השער

אל השער, אל השער!
נצעדה צעוד!
הלאה חיל אכר-בער
חסל פרטיזנים¹, אין עוד!

אל ידבק אל נעלינו
מארץ-הטמאה גרגר;
את חרפת-קלונה עטפה
בחוס-כתנות אויב אכזר.

אל הגדר, אל התיל,
בפטיש, בצבת;
מי לא-יצלח ומי בן-חיל,
בשירה רמה נצעד.

וסלחו לי אבא, אמא,
כי עפרכם אשאיר לעולם
באדמת "דידוירו זיאמה"²
מקללה משד ודם.

באו ונצא החוצה
כי החוץ יקרא, יסעור
גיל בלב וגיל יפרצה,
האזיר רווי דרור.

בדם-יהודים האבידה
קיומה-קיקיוני הנתעב;
יופערנא הצדק, ישמידה,
תגד אז לשאול ותרקב.

חזק חולה, אמצ' חלש,
התגבר נכה, חזק!
בשלוש, נקם וחפש
יצטלצל שירכם, ישאג.

אל השער, דרך שער
לרכבת חיש!
הלאה, חיל אכר-בער,
הלאה פרטיזן, חדל-איש!

ארץ-ליטא, ארץ-זרת,
נעזובה חיש;
ובגבול – הנעלים
ינער כל איש.

ינואר, שבת, תש"ג

המחבר: דיסקאנט
המתרגם: אפרים תלמי

¹ הכוונה לפארטיזנים הליטאים אוהדי הנאצים שנלחמו בצבא הרוסי.
² "ארץ הגיבורים"; הכוונה לליטא שנקראת כך בהמנון הלאומי שלה.

ארבעה מעובדי שדה התעופה, ציור של אסתר לוריא,
קובנה 1942. מתוך האלבום "עדות חיה" בהוצאת דביר.

ד. בבליוגרפיה נוספת

1. צבי א. בראון, דב לוין, **תולדותיה של מחתרת**, יד ושם, ירושלים, תשכ"ב.
2. ל. גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, יד ושם, ירושלים, תשי"ט.
3. תמר לזרסון-רוסטובסקי, **יומנה של תמרה**, לוחמי הגיטאות, תשל"ו.
4. עדות ד"ר אהרון פרץ, **היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן – עדויות**, כרך א', עמ' 367-378.

ה. עזרים

1. סרטי תעודה (בוידאו):
 - א. בדרך אל היערות – פרטיזנים יהודיים בבריה"מ. סרט תעודה בהפקת הטלוויזיה החינוכית 1988.
 - ב. אסתר לוריא – עדות חיה, בהפקת ה-B.B.C.
 2. שקופיות ותמונות מתוך אוסף הצילומים של צבי קדושין – בית התפוצות.
 3. עדות חיה – תערוכת ציורים שצוירו בגיטו קובנה ע"י אסתר לוריא, הוצאת דביר, ת"א, תשי"ח.

